

Vlucht uit Babel

De rol van het Latijn in het ‘wereldtaalvraagstuk’

Bas van Bommel
Universiteit Utrecht
s.p.vanbommel@uu.nl

Abstract

In the period from about 1890 to 1960, there was a widespread belief that a universal language would make an important contribution to both material progress and international understanding. Alongside artificial languages such as Esperanto and national languages such as English and French, for a long time Latin also received serious attention as a potential world language of the future. This article provides an analysis of the discussion held in the Netherlands about the pros and cons of Latin as a modern world language. On the one hand, this analysis shows that due to a unique combination of properties, strong arguments could be made in favour of Latin. On the other hand, both its notorious difficulty and the problems raised by attempts at modernising its archaic vocabulary complicated the candidacy of Latin as a future *lingua franca*. The article concludes that underlying the ultimate failure of Latin as a modern world language was a misguided attempt to reinvent Latin as a ‘living’ language. The paradoxical lesson this failure teaches is that it is not the ‘life’, but precisely the ‘death’ of the Latin language that is able to maintain it for contemporary use.

Keywords: history of the Latin language, ‘Living Latin’, world language problem, International Auxiliary Language Movement, Esperanto

1 Inleiding: Latijn of Esperanto?

De naam ‘Esperanto’ doet in onze tijd nog altijd veel vertrouwde bellen rinkelen: wie heeft er niet gehoord van de internationale kunsttaal die de Joodse oogarts Lejzer Zamenhof (1859-1917) in de jaren 1880 ontwikkelde als universeel communicatiemiddel voor alle mensen? Hoewel Zamenhofs

taal de verhoopde wereldtaalstatus nooit verwierf, is de term ‘Esperanto’ haast synoniem geworden voor het idealistische geloof in een universele taal die de mensheid verbindt en verbreedert.

Weinig bekend is dat het Esperanto in de periode van zijn geboorte tot ongeveer 1960 niet alleen serieuze concurrentie ondervond van enkele belangrijke nationale talen, zoals het Engels en het Frans, maar ook van het Latijn. Hoezeer de maatschappelijke positie van het Latijn in de periode 1650-1900 ook was teruggedrongen, toch had het Latijn ook begin 20^e eeuw nog stevige voet aan de grond in belangrijke deelgebieden van het intellectuele leven: in kerk en theologie, in geleidingen van de wetenschap en de literatuur, en vooral in het Europese schoolwezen. Veel mensen met een klassieke opleiding kwam een herstel van het Latijn als wereldtaal om die reden als voor de hand liggend en haalbaar scenario voor. Onder de pleitbezorgers van het Latijn als 20e-eeuwse wereldtaal bevonden zich zulke uiteenlopende figuren als de Franse filosoof Julien Benda (1867-1956) en de Franse president Édouard Daladier (1884-1970); de Britse astronoom Aloysius Cortie (1859-1925) en de Britse schrijver Hilaire Belloc (1870-1953); de Duitse dichters Herman Weller (1878-1956) en Josef Eberle (1901-1986); de Italiaanse geneeskundige Cesare Ortolani (overleden na 1930), de Poolse humanist Tadeusz Zieliński (1859-1944) en de Amerikaanse archeoloog Ralph Van Deman Magoffin (1874-1942). Ook in Nederland maakten, zoals dit artikel zal laten zien, gezaghebbende geleerden zich in de genoemde periode sterk voor herinvoering van het Latijn als wereldtaal.

In de geschiedschrijving heeft de Europese beweging tot herstel van het Latijn als wereldtaal nog weinig aandacht gekregen. Het feit dat de droom van een modern wereld-Latijn vanaf de jaren 1960 snel vervloog heeft daar ongetwijfeld het nodige aan bijgedragen. Een dieperliggende oorzaak is het feit dat de geschiedenis van de Latijnse taal na de 17^e eeuw tot op heden overwegend is geschreven in termen van neergang en verval. Het afnemende belang van het Latijn vanaf de 18^e eeuw contrasteert zo sterk met zijn alomtegenwoordigheid in de Middeleeuwen en Renaissance dat veel historici aan de krimp van het Latijn in de moderne tijd een paradigmatische status toekennen. Voor ontwikkelingen die met dit neergangsparadigma in strijd lijken – zoals de overweldigende rijkdom van de Latijntalige literatuur van de 19^e en 20^e eeuw, de persistentie van klassiek-humanistische vormingsidealen, alsook de moderne beweging tot herstel van het Latijn als wereldtaal – is daardoor vaak weinig aandacht.¹

¹ Dit neergangsparadigma is bijvoorbeeld duidelijk aanwijsbaar in de monografieën over het Latijn van Waquet (2001) en Leonhardt (2009). In Bloemendal (2016) krijgt de rol van het Latijn

In dit artikel komen enkele belangrijke Nederlandse pleitbezorgers van het Latijn als 20^e-eeuwse wereldtaal aan het woord. Zij worden geïntroduceerd in een inleidend overzicht over de verschillende historische fasen van de Latijnse wereldtaalbeweging. Hierna staan we stil bij de unieke combinatie van eigenschappen die aan het Latijn in de wereldtaaldiscussie een bijzondere kracht verleende. Vervolgens bespreken we de twee belangrijkste obstakels waarop voorvechters van het wereld-Latijn steeds opnieuw weer stuitten en waarop hun project uiteindelijk gedoemd was stuk te lopen. Ten slotte bekijken we op welke wijze de internationale beweging tot actief gebruik van het Latijn uit het mislukte wereldtaalproject lering kan trekken.

2 Vlucht uit Babel

Het zogeheten ‘wereldtaalvraagstuk’ kwam op tijdens de periode van langdurige vrede en toenemende welvaart die Europa tussen ca. 1870 en 1914 doormaakte. Razendsnelle innovaties op het gebied van internationale communicatie, transport en handel deden in deze tijd een grotere behoefte dan ooit tevoren ontstaan aan een internationaal communicatiemiddel. Deze behoefte werd versterkt door grootschalige koloniale exploraties, die hand in hand gingen met een exponentiële toename van de Europese emigratie. Het Latijn leek de rol van *lingua franca* echter niet meer goed te kunnen vervullen: nadat de nationale talen in voorgaande eeuwen reeds hun intrede hadden gedaan in de politiek, de diplomatie en de literatuur, stapten in de loop van de 19^e eeuw ook de meeste wetenschappelijke disciplines en het universitaire onderwijs op de moedertalen over. Voor het eerst in zijn geschiedenis werd het Latijn daarmee een *Bildungssprache*, die nog amper aanspraak kon maken op universele bruikbaarheid. Ook de grote nationale talen konden de rol van wereldtaal echter niet goed vervullen. Geen hiervan kende eind 19^e eeuw de verbreiding die een inzet als *lingua franca* zou rechtvaardigen: terwijl het Frans rond 1900 nog overheersend was in de diplomatie en de internationale politiek, had het Engels een leidende positie bereikt in handel en commercie. Het

na 1750 bijna helemaal geen aandacht. Wel besproken wordt het moderne Latijn door Stroh (2007), die de concurrentiestrijd van het Latijn met het Esperanto echter evenmin behandelt. De geschiedschrijving over het Esperanto stelt de marginalisering van het Latijn in de 19^e eeuw graag voor als onomkeerbare ontwikkeling, die daarom geen andere optie liet dan het ontwerpen van kunsttalen. Zie bijvoorbeeld Garvía (2015: 7-10); Large (1985: 5-10).

Duits daarentegen was in de wetenschap tot ca. 1920 de meest gebezigde taal. Door het wegvallen van het Latijn als wereldtaal was er, met andere woorden, een talige wirwar ontstaan, die in het gespannen en idealistische klimaat van het *fin de siècle* door velen als een probleem van religieuze proporties werd ervaren. Breidde de beruchte vloek die de Noachieten na de torenbouw van Babel had getroffen zich voor een tweede maal over de mensheid uit?

De befaamde kunsttaalbeweging, die opkwam vanaf de jaren 1880, beoogde een definitief einde te maken aan de Babylonische spraakverwarring die door het wegvallen van het Latijn als wereldtaal ontstaan was.² Bekende kunsttalen zoals het *Volapük* (1880), het *Esperanto* (1887) en het *Ido* (1907), alsmede vele tientallen onbekend gebleven kunsttalen hadden tot doel de in nationale taalgebieden verdeelde mensheid te verenigen en aldus enerzijds een bijdrage aan de vooruitgang te leveren, en anderzijds aan de verbroedering en de wereldvrede. Hoewel met name het Esperanto in de decennia voor de Eerste Wereldoorlog een spectaculaire bloei doormaakte, bleef ten aanzien van kunsttalen altijd ook grote scepsis bestaan: zou over de keuze van een kunstmatige wereldtaal ooit politieke consensus bereikt worden? Hoe moest de mondiale verbreiding van een kunsttaal worden gerealiseerd? En hoe kon worden voorkomen dat een verzonnen taal uiteen zou vallen in een veelheid van subvarianten?

Vanuit deze scepsis raakten veel mensen met een klassieke opleiding ervan overtuigd dat er voor het nijpende wereldtaalprobleem slechts één redelijke oplossing bestond: herstel van het Latijn als internationaal communicatiemiddel. Vanaf vrijwel hetzelfde moment waarop het Esperanto aan zijn indrukwekkende opmars begon, verzezen er in heel Europa en soms ook daarbuiten initiatieven die de geschiktheid van het Latijn als moderne wereldtaal moesten bewijzen. Sommige hiervan richtten zich op de herinvoering van het Latijn als universele taal van de wetenschap, of van de intelligentsia in bredere zin. Nog ambitieuzere initiatieven voorzagen het Latijn als algemene wereldtaal, die ook in het internationale handels- en bedrijfsverkeer dienst zou doen.³ In Duitsland verscheen van 1889 tot 1895 het Latijntalige tijdschrift *Alaudae* ('Leeuweriken'), dat verhalen, gedichten

2 Deze 'tweede' kunsttaalbeweging was voorafgegaan door een 'eerste' kunsttaalbeweging in de late 17e eeuw, die een reactie was op het reeds in deze periode duidelijk slinkende belang van de Latijnse taal. Zie hierover Large (1985: 19-42) en Garvía (2015: 7-12).

3 Voor een uitvoerig overzicht van de vanaf ca. 1890 opgerichte Latijntalige tijdschriften en andere periodieken, zie Sacré (1988). Voor een overzicht van de 20e-eeuwse 'levend-Latijn'-beweging in brede zin, zie Krukowska (2017).

en besprekingen van wereldnieuws bevatte.⁴ Een jaar na de lancering van de *Alaudae* verscheen in Engeland de *Phoenix sive Nuntius Latinus internationalis*, dat het Latijn geschikt wilde maken voor gebruik in de moderne wereld.⁵ Ook uit Frankrijk kwamen veel initiatieven tot herinvoering van het Latijn als wereldtaal, zoals de *Handleiding voor het Handelslatijn (Manuel du Latin Commercial)* (1904) van de arts Charles Colombo. Vanuit Italië droeg paus Leo XIII aan de verbreiding van het wereld-Latijn bij met de oprichting van het in heel Europa gelezen tweewekelijkse blad *Vox urbis. De litteris et bonis artibus commentarius*.⁶ Voor deze en vergelijkbare initiatieven, die het 'leven' van het Latijn wilden bewijzen tegen de algemene ontwikkeling van marginalisering in, kwam in de vroege 20^e eeuw de term *viva Latinitas* in zwang. Terwijl deze term in onze tijd meestal in zeer algemene zin verwijst naar initiatieven tot actief gebruik van het Latijn in het hedendaagse leven, was zij aanvankelijk nauw verbonden met het streven tot herinvoering van het Latijn als moderne wereldtaal.⁷

Ook in Nederland kon de Latijnse wereldtaalbeweging al vroeg op steun rekenen. In 1892 bracht de van oorsprong Vlaamse, in Alkmaar werkzame arts en wiskundige Pierre Jean Hollman (1821-1901) het boek *Quo tendimus?* uit, dat in soepel Latijn de lof zong van de verworvenheden van de moderne wetenschap en beschaving: van evolutietheorie tot stemrecht, van elektriciteit tot waterzuivering, van het metriek stelsel tot ziekte- en armoedebestrijding. Een theoretische verdediging van het Latijn als internationaal communicatiemiddel gaf de katholieke natuurkundige en bioloog Harry Bolsius (1852-1924). In een reeks van in de pers druk bediscussieerde artikelen uit 1893 en 1894 wierf hij om erkenning van het Latijn 'als de meest geschikte taal om als wetenschappelijke wereldtaal op te treden'.⁸ Ook de Utrechtse hoogleraar Latijn Pieter Helbert Damsté (1860-1943) ontpopte

4 Oprichter van de *Alaudae* was de Duitse journalist en schrijver Karl Heinrich Ulrichs (1825-1895), die in onze tijd vooral bekend is als een vroege voorvechter van de homo-emancipatie. Onder zijn abonnees telde de *Alaudae* koning Karel I van Württemberg, de Italiaanse koningin Margaretha van Savoye en lezers uit heel Europa, India, Egypte, Rusland, de Verenigde Staten en Nieuw-Zeeland.

5 De volledige titel van deze periodiek luidde *Phoenix sive Nuntius Latinus Linguae Latinae ad Hodiernos Usus Adhibendae sicut Documentum editus*. Zij verscheen tot en met 1906.

6 Dit blad verscheen van 1898 tot en met 1913. Zelf gebruikte Leo XIII, die naast paus ook een vermaard Latinist was, het Latijn niet alleen voor officiële documenten (zoals de beroemde encyclopedie *Rerum Novarum* uit 1891), maar ook voor gedichten, brieven en traktaten (zie bijvoorbeeld zijn *Ars Photographica* uit 1887).

7 Zie paragraaf 4 voor een bespreking van de twee fasen waarin de 'levend Latijn'-beweging uiteenvalt.

8 Bolsius (1893: 167).

zich als warm pleitbezorger van het Latijn als moderne *lingua franca*. ‘Wie zoekt naar een wereldtaal’, zo schreef hij in 1905 in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, kan ‘het werk gerust ... staken,’ omdat ‘wij in het Latijn, sedert eeuwen het algemeen eigendom der volkeren, een wereldtaal bezitten, kant en klaar om onmiddellijk te worden in gebruik genomen.’⁹

3 *Völkerverständigung*

Na de Eerste Wereldoorlog verkreeg het wereldtaalvraagstuk een nog niet eerder vertoonde politieke urgentie. De ongekende catastrofe van de oorlog werd vaak mede verklaard door het ontbreken van wederzijds begrip tussen de naties en volkeren, dat op zijn beurt met het bestaan van taalbarrières verband hield. Het ideaal van *Völkerverständigung*, dat de wereldtaalbeweging reeds vóór de oorlog gedreven had, werd nu belangrijker dan ooit tevoren. In september 1922 vergaderde de Volkerenbond in Genève over de wereldtaal van de toekomst. Omdat de keuze veel moeilijker bleek dan verwacht, werd twee jaar later in New York de *International Auxiliary Language Association* opgericht, die tot doel had een wetenschappelijk fundament te creëren waarop de keuze van een ‘wereldhulptaal’ kon worden gebaseerd. Numeriek waren de stemmen voor het Latijn in deze tijd reeds verre in de minderheid ten opzichte van nationale talen (met name het Engels) of kunsttalen (met name Esperanto en Ido, maar ook nieuwe kunsttalen zoals het *Occidental* [1922] en *Novial* [1928]). En toch vond ook het geloof in het Latijn als wereldtaal in het interbellum nog serieuze aanhang. In reactie op een Europabrede enquête uit 1920, uitgezet door de Scandinavische Vredesvereniging in Stockholm, sprak de senaat van de Amsterdamse universiteit, waarin alle hoogleraren zitting hadden, onder leiding van rector magnificus Jan Six (1857-1926) zich uit voor herinvoering van het Latijn als ‘algemene wereldtaal’. Twee jaar later bracht een comité van de *British Association for the Advancement of Science* een rapport uit waarin het Latijn, naast het Engels en het Esperanto, uitvoerige overweging kreeg voor de functie van ‘international auxiliary language’, die tot doel had om ‘wederzijds begrip en eendracht’ te stichten tussen ‘alle beschaafde naties en gemeenschappen.’¹⁰ Ook de *Societas Latina* (1932) in München was

⁹ Damsté (1905).

¹⁰ Zie *An International Auxiliary Language. Report of the Committee appointed to inquire into the Practicability of an International Auxiliary Language*, in: *Report of the eighty-ninth meeting. British Association for the Advancement of Science* (Londen, 1922: 390).

opgericht met het expliciete doel het op het congres van de Volkerenbond in Genève behandelde wereldtaalprobleem op te lossen. Bijdragen in het gelijknamige tijdschrift gingen meestal over de modernisering van het Latijnse vocabulaire, uitspraakregels en de concurrentiestrijd tussen het Latijn en andere kandidaat-wereldtalen.¹¹ Een vergelijkbare doelstelling had de in 1933 in Warschau opgerichte *Societas Linguae Latinae Usui Internationali Adaptandae*, een initiatief van de fameuze Poolse classicus en humanist Thadeusz Zieliński (1859-1944).¹²

Nederlandse steun voor het Latijn als moderne wereldtaal kwam in het interbellum in eerste instantie van klassiek filologen. De Leidse hoogleraar Latijn Jacob Hartman (1851-1924) maakte zich kort na de Eerste Wereldoorlog sterk voor herstel van het Latijn als 'eenheidstaal der geleerden'.¹³ Het fameuze klassieke tijdschrift *Mnemosyne*, waarvan zowel Hartman als Damsté redactielid waren, koos er bij haar vijftigste verjaardag in 1922 voor omwille van de internationale toegankelijkheid aan het Latijn als verplichte taal vast te houden.¹⁴ Ook buiten de kring van de klassieke filologie waren aanhangers van het Latijn als internationaal communicatiemiddel te vinden. De filosofen Willem Meijer (1842-1926) en Karel de Jong (1872-1960) pleitten in 1919 voor invoering van het Latijn als universele taal voor alle ontwikkelde mensen. Model stond voor hen het eenvoudige en daardoor gemakkelijk hanteerbare Latijn van Baruch de Spinoza (1632-1677), in wiens werk zij zich beiden specialiseerden.¹⁵ Ook pogingen om kunstmatig vereenvoudigde versies van het Latijn als wereldtaal ingang te doen vinden konden in Nederland zo nu en dan op steun rekenen.¹⁶

11 Het tijdschrift verscheen tot en met 1955. Over de *Societas Latina*, zie Lather (2013: 229-231).

12 Gelijktijdig aan bovengenoemde initiatieven werd in het Italië van Benito Mussolini het Latijn actief gepropageerd als meest geschikte taal om de grootsheid van het fascistische regime tot uitdrukking te brengen (zie hierover bijvoorbeeld Lamers en Reitz-Joosse 2018: 382-384). Hoewel ook deze fascistische promotie van het Latijn getuigt van de levenskracht van het Latijn als 20^e-eeuwse taal, was zij aan de pleitbezorging van het Latijn als wereldtaal diametraal tegenovergesteld: waar het Latijn in de wereldtaaldiscussie als middel gold ter bevordering van internationalisme en wereldvrede, werd het onder Mussolini juist gebruikt om het nationalisme en het imperialisme te schragen.

13 Hartman (1919a) en (1919b).

14 Met de jaargang 1933-1934 gaf *Mnemosyne* haar exclusieve Latijntaligheid uiteindelijk op.

15 Meijer (1919). Het in 1921 door Meijer gelanceerde tijdschrift *Chronicon Spinozanum* was primair Latijntalig, hoewel de redactie het tot Meijers teleurstelling niet aandurfde het Latijn als verplichte taal voor te schrijven.

16 Zie bijvoorbeeld Bijlsma (1927) en Anoniem (1931). Zie ook voetnoot 32.

4 Zwanenzang

Nadat de Tweede Wereldoorlog aan de wereldtaalbeweging een zware klap had toegebracht, laaide de discussie over een wereldtaal als internationaal communicatie- en verbreedingsmiddel in de jaren van wederopbouw nog eenmaal in alle hevigheid op. In deze tijd had het Latijn een nog slechts kleine, maar nog altijd onverminderd trouwe schare aanhangers. Een van hen, de Franse wiskundige en universiteitsrector Jean Capelle (1909-1983), organiseerde in 1956 een grootschalig congres in Avignon, waaraan circa 250 geleerden uit 21 landen deelnamen en dat uitgebreide aandacht kreeg in de internationale pers.¹⁷ Doel van het congres was de weg te effenen voor 'een massale terugkeer naar het Latijn', dat volgens de organisatie bruikbaar was voor alle mensen die 'tot het onderhouden van frequente internationale contacten geroepen waren': niet alleen voor traditionele geleerden, maar ook voor 'technici, laboratoriumonderzoekers en mensen met diplomatieke en commerciële activiteiten.' Bovendien zou het Latijn als wereldtaal een 'krachtige factor van vooruitgang, broederschap en vrede' zijn.¹⁸

Met een politieke boodschap eindigde ook het betoog van de belangrijkste Nederlandse deelnemer aan het congres, de Groningse hoogleraar Latijn Pieter-Jan Enk (1885-1963). In het naoorlogse, 'atoomfysische' tijdperk, concludeerde Enk, was het belang der *humaniora* groter dan ooit tevoren.¹⁹ Met het oog op broederschap en wereldvrede, zo schreef hij in zijn verslag van het congres in het *Algemeen Handelsblad*, was instandhouding van het Latijn als universeel communicatiemiddel daarom 'een zaak van internationaal belang'.²⁰ Ook het Nederlands Klassiek Verbond was op het congres in Avignon vertegenwoordigd, in de persoon van oud-voorzitter Hans Schadee (1910-1995). Als jurist en niet-classicus van opleiding was Schadee een late exponent van een humanistische traditie die aan het Latijn veel meer dan slechts academische of historische relevantie toekeende.

De culturele revolutie van de jaren 1960 en 1970 deed de Latijnse wereldtaaldroom snel vervliegen. Openstelling van het academisch onderwijs voor

17 Afgezien van Europese landen kwamen de deelnemers uit onder andere Zuid-Afrika, Australië, Cuba, Syrië, Turkije en Venezuela. Vanaf 1957 bracht Jean Capelle ook het oorspronkelijk Latijntalige tijdschrift *Vita Latina* uit, dat nog in de jaren 1960 een grote internationale reputatie genoot. Tegenwoordig publiceert dit tijdschrift nog slechts zelden artikelen in het Latijn.

18 Deze citaten komen uit het vermaarde artikel 'Le Latin ou Babel' van Jean Capelle, dat als programmatekst van het congres in Avignon dienstdeed. Voor een Engelse vertaling hiervan, zie Capelle en Quigley (1953).

19 Enk (1956a: 117).

20 Enk (1956b).

veel bredere lagen van de bevolking leidde in vrijwel heel Europa tot een vergaande verzwakking van het onderwijs in de klassieke talen. Typierend voor de tijdgeest was ook het besluit van het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) om het Latijn, na een periode van bijna tweeduizend jaar, af te schaffen als taal van de Rooms-Katholieke liturgie. Na het verlies van deze laatste aanspraak op universele bruikbaarheid was het welslagen van een Latijns wereldtaalproject praktisch nauwelijks nog voorstelbaar. Met het vervliegen van de Latijnse wereldtaaldroom ging de 'levend Latijn'-beweging een tweede ontwikkelingsfase in, waarin zij zich ook heden nog bevindt. In tegenstelling tot de eerste fase (ca. 1890-1960), waarin zij haar hoop vestigde op het Latijn als wereldtaal van de toekomst, spant zij zich in de tweede fase (ca. 1960-heden) nog altijd in voor behoud van het Latijn als internationaal communicatiemiddel, maar zonder zich illusies te maken over herstel van de oude glorie van het Latijn als universele wereldtaal.²¹ Deze omslag binnen de 'levend Latijn'-beweging was duidelijk zichtbaar op de vier congressen 'pour le latin vivant' die nog op dat van Avignon volgden. Over de centrale doelstelling van het eerste congres, de 'massale terugkeer naar het Latijn' als 'enig mogelijke internationale taal', werd op deze latere congressen nog maar weinig gesproken.²²

5 *Lasciate ogni Esperanto!*

Hoewel het Latijn binnen het wereldtaalvraagstuk altijd een relatief bescheiden rol speelde, waren de belangrijkste argumenten die voor het Latijn als moderne wereldtaal spraken vooral in de eerste fase van het debat opvallend sterk. Ten eerste was de geschiktheid van het Latijn als internationaal communicatiemiddel door een eeuwenlange geschiedenis bewezen. De uitverkiezing van een kunstmatige wereldtaal was daarentegen per definitie met enorme onzekerheden en risico's gemoeid. Dat de Latijnse taal zich ook in de moderne wereld als *lingua franca* leende bleek voorts uit het feit dat zij nog altijd de taal was van de Rooms-Katholieke Kerk. Ten derde was met de stevige verankering van het Latijn in het Europese schoolwezen een brede institutionele basis

21 In de geschiedschrijving over de 'levend Latijn'-beweging wordt het onderscheid tussen de bovengenoemde fasen vaak onvoldoende gemaakt, bijvoorbeeld door Sacré (1988); Stroh (2001); Krukowska (2017).

22 Deze vervolgcongressen vonden plaats in Lyon (1959), Straatsburg (1963), Avignon (1969) en Pau (1975). Voor een kritische evaluatie van de hedendaagse 'levend Latijn'-beweging, zie de slotparagraaf van dit artikel.

voorhanden van waaruit een hernieuwde verbreiding als wereldtaal kon worden gerealiseerd.

Zijn grootste kracht ontleende het Latijn echter aan het feit dat het bestand was tegen de twee zwaarstwegende en meest gehoorde kritiekpunten die tegen respectievelijk nationale en kunstmatige talen in stelling werden gebracht. De verheffing van een nationale taal tot wereldtaal was vooral problematisch omdat zij neer zou komen op een eminente bevoorrechting van één Europese natie boven alle andere. Zowel in het van nationalisme zinderende *fin de siècle* als in de naoorlogse jaren van internationale verbroedering gold een dergelijke privilegiëring als een uiterst riskant, en daarom principieel onwenselijk scenario.²³ Het Latijn, daarentegen, kon bogen op een eigenschap die voor velen als *sine qua non* voor een succesvolle wereldtaal gold: politieke neutraliteit.²⁴

Hoewel kunsttalen de eigenschap van neutraliteit met het Latijn deelden, waren zij aan een ander gevaar blootgesteld: daar zij de persoonlijke creatie waren van een enkel individu, konden andere individuen er naar believen wijzigingen in aanbrengen, zonder zich daarbij geremd te weten door enige 'objectieve' norm. Als gevolg van dit inherente autoriteitsprobleem splitsten zich van veel kunsttalen in de loop van de tijd nieuwe varianten af, die soms een eigen schare van aanhangers verwierven. Zo scheidde zich van het Esperanto reeds in 1907 het Ido af, de ná het Esperanto meest succesvolle kunsttaal. Volgens Jacob Hartman zou ook het Esperanto vroeg of laat aan dit proces van interne desintegratie ten prooi vallen. Het Esperanto, zo schreef hij in 1919 in een feuilleton in de *Nieuwe Rotterdamse Courant*, was niet, zoals het Latijn, een 'natuurlijke normtaal', maar 'een kunstgewrocht' waarvoor 'geen bindende norm bestaat'. Daarom zou 'Hollandsch Esperanto dadelijk iets heel anders zijn (...) dan Fransch Esperanto. Ieder zal, wat hij eerst in zijn eigen taal heeft gedacht "letterlijk" in de kunsttaal overbrengen'.²⁵ Ook Pieter Helbert Damsté hekelde de willekeur van het Esperanto, dat uit losse elementen van Romaanse, Germaanse en Slavische talen was samengesteld.

23 De taal van een andere mogendheid als wereldtaal te erkennen, zou in de woorden van Harry Bolsius (1894: 165) voor de Europese naties 'eene zelfverloochening [zijn] ... die boven de kracht der gewone offervaardigheid ligt'. Nog ruim na de Tweede Wereldoorlog beschreef Pieter-Jan Enk (1956b) de verkiezing van het Engels als wereldtaal als onmogelijk 'ten gevolge der nationale gevoeligheden'.

24 Het is van belang in te zien dat het slechts ging om een relatieve neutraliteit: een Latijnse wereldtaal zou immers in het voordeel zijn van sprekers van Romaanse talen of van talen met veel Romaanse elementen, zoals het Engels. Ook veel op het Romaanse taaleigen steunende kunsttalen, zoals het Esperanto en het Ido, waren lang niet zo neutraal als zij zich voordeden.

25 Hartman (1919a).

In een geestige satire, die hij het op Dante toespelende bovenschrijf *Lasciate ogni Esperanto!* meegaf, vroeg Damsté zich verontwaardigd af:

*In mentem venisse homini confingere linguam
Ut fieret cento collectis undique pannis –
Credere quis possit?*²⁶

Wie zou kunnen geloven dat iemand op het idee zou komen een taal dusdanig te construeren dat zij een lappendeken werd van overal vandaan gehaalde stukken stof?
(Damsté 1940: 50)

In de competitie om een nieuwe wereldtaal nam het Latijn met andere woorden een unieke positie in. Het verenigde in zich twee eigenschappen die voor de wereldtaalstatus voorwaardelijk waren, maar die vrijwel nooit in combinatie met elkaar werden aangetroffen: politieke neutraliteit en taalkundige normativiteit. Deze unieke combinatie van eigenschappen gaf het Latijn volgens zijn aanhangers een zo onbetwistbare voorrangspositie dat het herstel van het Latijn tot wereldtaal volgens hen geen kwestie was van 'of', maar van 'wanneer': '[Een wereldtaal] wordt het Latijn toch', schreef Jacob Hartman in het bovengenoemde feuilleton, 'of wij 't als zoodanig aanbevelen of niet, en of men 't als zoodanig aanvaardt of verwerpt.'

6 *Vivat lingua Latina!*

Hoewel de argumenten voor gebruik van het Latijn als wereldtaal op zichzelf beschouwd sterk en voor de hand liggend waren, klonken er ook twee belangrijke tegenargumenten. Ten eerste zou het Latijn voor de functie van wereldtaal in veler ogen te moeilijk zijn. Met zijn uitgebreide naamvalstelsel en zijn complexe syntaxis zou het Latijn te moeilijk leerbaar en te lastig in gebruik zijn om als moderne *lingua franca* te kunnen fungeren. De meeste pleitbezorgers van het wereld-Latijn erkenden het probleem van de moeilijkheidsgraad in zijn volle omvang. Wilde het Latijn als wereldtaal kans maken, zo redeneerden zij, dan moesten de toegankelijkheid en eenvoud van het Latijnonderwijs drastisch worden vergroot. In een feuilleton getiteld 'Dood Latijn' (1905) in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* hekelde Pieter

²⁶ De titel van de satire is *Lingua Triumphans*.

Helbert Damsté de gewoonte het Latijn te behandelen als een moeizaam te ontcijferen, ‘dode’ taal uit een ver verleden. De rol van wereldtaal kon slechts worden vervuld door ‘een levend Latijn’, dat geschikt was als ‘vervoermiddel der gedachte ... voor de behoefte en het praktische leven van [de] tijd.’ Bijzonder schadelijk achtte Damsté daarom de vrijwel exclusieve aandacht die de eigentijdse gymnasia besteedden aan het klassieke Latijn van de Romeinse Oudheid: geïsoleerd als historisch curiosum werd het Latijn van zijn leven beroofd en daardoor ‘kwetsbaar voor aanvallen’.²⁷

Om de toegankelijkheid van het Latijnonderwijs te vergroten moest het Latijn volgens Damsté dan ook weer worden onderwezen als de wereldtaal die het eeuwenlang geweest was: als ‘niet alleen de taal van de Romeinse beschaving, maar ook van West-Europa in Middeneeuwen [*sic*] en Renaissance, van de *res publica christiana*.’ Het curriculum moest daarom worden uitgebreid met Latijnse literatuur uit de Middeleeuwen tot aan de eigen tijd, en in het bijzonder met Latijn van Nederlandse bodem. Samen met zijn Leidse collega en oud-leermeester Jacob Hartman zette hij in 1915 de schoolboekserie *Otium Classicum* op, waarin een uitgave van Damsté’s eigen Latijnse poëzie (1915) en een bundeling van Hartmans Latijnse vertalingen van de Nederlandse vroomheidsdichter Petrus de Génestet (1915) verschenen, alsmede een bloemlezing uit Erasmus’ *Colloquia* (1916). Vol lof was Damsté tevens over de in 1904 verschenen *Bloemlezing uit Latijnsche Prozaschrijvers van de Middeleeuwen en den Nieuwen Tijd*.²⁸ Naast beroemde Latijnse auteurs uit de Middeleeuwen en de Renaissance – zoals Gregorius van Tours, John van Salisbury en Thomas More – was hierin een keur uit de Nederlandse Latijnliteratuur opgenomen: fragmenten uit onder andere de *Batavia* (1588) van Hadrianus Iunius, de *Bataviae Hollandiaeque Annales* (1601) van Ianus Dousa en de *Annales et Historiae de rebus Belgicis* (1657) van Hugo Grotius. Ook het onderwijs in Latijnse poëzie zou volgens Damsté baat hebben bij een handboek dat niet alleen klassiek-Romeinse poëzie, maar ook Latijnse dichtkunst uit latere tijden behandelde. Wanneer gymnasiasten zouden inzien dat het Latijn sinds de Oudheid ononderbroken in gebruik is gebleven, zouden zij het Latijnonderwijs als minder hoogdrempelig ervaren en de stap naar het moderne wereld-Latijn gemakkelijker kunnen zetten.²⁹

²⁷ Damsté (1905).

²⁸ Thomas (1904).

²⁹ Het belang van een diachroon curriculum werd door pleitbezorgers van het Latijn als moderne wereldtaal vaker onderstreept. Ook een van de slotconclusies van het congres van 1956 in Avignon luidde dat een Latijnse wereldtaal haar voeding moest halen uit een onderwijs dat naast klassieke auteurs ook plaats inruimde voor ‘onderhoudende en gemakkelijke teksten uit (...) de Middeleeuwen en de moderne tijd.’

7 Een stoomcursus wereld-Latijn

Een tweede manier om de moeilijkheid van het Latijnonderwijs te verlagen lag op het gebied van de methodiek. In het reeds eerder genoemde NRC-feuilleton van 1919 beschreef Jacob Hartman de gebruikelijke gymnasiale lesmethode als een belangrijk obstakel voor een succesvolle verbreiding van het wereld-Latijn. Door de nadruk die de gymnasia legden op nauwgezette grammaticale analyse van klassieke teksten en op het woordelijk vertalen ervan in de eigen taal, kostte het een gemiddelde gymnasiumleerling vele jaren om in het Latijn een beperkte en vooral passieve vaardigheid te ontwikkelen. Hoe kon je dit verwachten van gymnasiasten die het Latijn later alleen voor praktische doeleinden zouden gebruiken? Voor deze laatste groep, die veel talrijker was dan die van beroepsmatige academici of literatuurlijefhebbers, bepleitte Hartman dan ook de herinvoering van een lesmethode die sinds het verval van het Latijn als wereldtaal geleidelijk uit het onderwijs verdwenen was: de beoefening van het Latijn als praktische omgangstaal. Eerst zouden alle leerlingen in slechts een half jaar tijd 'de vormen en constructies van het Latijn, maar ook al een allereerst begin van Latijnschen stijl' aanleren, met behulp van het *Leerboek der Latijnsche taal voor eerstbeginnenden* (1860) van Raphaël Kühner en Reinhardus Lambrechts, dat 'ook voor het domste knaapje doodgemakkelijk te verstaan was'. Hierna zouden leerlingen die 't niet te doen is om de literatuur maar alleen om de practijk' meteen overgaan op praktische oefeningen in Latijn spreken en schrijven. Een zo'n oefening was het schrijven van brieven: 'Iederen dag stuurt hij [dat wil zeggen, de toekomstige spreker van het wereld-Latijn] zijn leermeester een brief over zaken van den dag en driemaal per week komt hij met hem een praatje maken in 't Latijn, over de fouten in zijn brief eerst, en dan vertellen en hooren vertellen!' De inhoud van de brief moest nadrukkelijk aan het dagelijks leven zijn ontleend: bijvoorbeeld een geschil met de huurcommissie. Een andere oefening bestond in het opstellen van Latijnse gesprekken over alledaagse onderwerpen, zoals het studentenleven, examenvrees, of ervaringen op het belastingkantoor. Op deze wijze zou slechts één jaar voldoende zijn om leerlingen voor een functionele omgang met het wereld-Latijn klaar te stomen.

In de geest van zijn oud-leermeester Hartman pleitte ook Pieter-Jan Enk er op het congres in Avignon voor dat gymnasiasten zich het omgangslatijn door het schrijven van brieven en opstellen zouden eigen maken. Volgens Enk was dit echter nauwelijks nog haalbaar omdat het belangrijkste fundament voor actieve taalbeheersing, het verplichte Latijntalige opstel (de 'thema'),

sinds 1921 als examenonderdeel was afgeschaft. Herinvoering van de ‘thema’ was volgens Enk dan ook een belangrijke voorwaarde voor herstel van het Latijn als universeel communicatiemiddel.³⁰

8 Twee aparte vakken

Met hun voorstel het Latijn weer als omgangstaal te onderwijzen plaatsten Hartman en Enk zich in de traditie van beroemde Renaissance-humanisten zoals Erasmus (ca. 1466-1536) en Corderius (ca. 1479-1564), wier fameuze ‘gespreksboeken’ (*colloquia*) een succesvolle hervorming van het laatmiddeleeuwse Latijnonderwijs hadden bewerkstelligd. Net als voor Erasmus en Corderius was het omgangslatijn ook voor Hartman en Enk een instrument om het formalisme en de inefficiëntie van het eigentijdse Latijnonderwijs te bestrijden. Toch was de positie van het Latijn in de 20^e eeuw zodanig verschillend van die in de Renaissance dat de door Hartman en Enk bepleite hervormingen onmogelijk een vergelijkbaar succes konden oogsten. De *Alltagswende* in het 16^e-eeuwse Latijnonderwijs dankte haar succes vooral aan het feit dat zij voorzag in een onbetwistbare praktische behoefte: zonder praktische kennis van het Latijn kon men beroepen in de wetenschap, maar ook in de politiek of de diplomatie in deze tijd niet uitoefenen. Daarbij kwam het feit dat de kennis die in de Renaissance voor wetenschappelijke of ‘geleerde’ beroepen vereist was voor een belangrijk deel uit klassieke teksten afkomstig was. Omdat de doelstellingen van praktische bruikbaarheid en klassieke vorming elkaar aldus de hand reikten, liet scholing in het omgangslatijn zich in de Renaissance nog goed verenigen met klassieke literaire vorming.

In de tijd van Hartman en Enk lagen deze verhoudingen geheel anders. Enerzijds was, door het wegvallen van het Latijn als wereldtaal, de legitimatie van het klassieke onderwijs vrijwel geheel van de praktische naar de vormende waarde van de klassieke talen verschoven. Hoe de humanistische studie van Cicero of Seneca kon profiteren van Latijnse gesprekken over het belastingkantoor of de huurcommissie was daarom moeilijker in te zien dan in voorgaande eeuwen. Anderzijds waren er in de loop van de 19^e eeuw veel nieuwe, natuurwetenschappelijke en technologische beroepen ontstaan waarvoor wel hogere, maar geen klassieke scholing vereist was. Gesteld dat je Latijn zou leren voor een praktisch beroep als wiskundige, ingenieur of elektricien, dan leek de lectuur van Horatius of Tacitus een weinig zinvol

³⁰ Enk (1956a: 117).

en omslachtig voortraject. Dat ook Hartman zelf dit erkende, blijkt uit het feit dat hij voor literatuur- en praktijkleerlingen reeds na een half jaar een gescheiden leertraject voorzag: wie het om de Latijnse literatuur te doen was, zou reeds na een half jaar beginnen met het lezen van eenvoudige auteurs. Wie zich het Latijn om praktische redenen eigen maakte, zou na een half jaar meteen Latijn gaan spreken en schrijven, en daarbij ‘desnoods nooit een klassiek-Latijnsche auteur in[zien].’³¹ Het praktische en het literaire Latijn waren daarmee in feite twee aparte vakken geworden.

Het voor de moderne tijd typerende uiteengroeien van de praktische en de humanistische doelstellingen van het Latijnsonderwijs was een belangrijke oorzaak van het mislukken van het Latijnse wereldtaalproject. Dat het Latijn, ook zonder praktische relevantie, kan overleven als *Bildungssprache*, is door de 20^e-eeuwse gymnasiale geschiedenis overtuigend bewezen. Verliest het Latijn als gebruikstaal echter zijn binding met de klassieke literatuur, dan vervalt daarmee paradoxaal genoeg ook zijn praktische legitimatie: indien het Latijn immers uitsluitend om praktische redenen wordt geleerd, welke reden is er in de moderne tijd dan nog om überhaupt voor het moeilijke en ouderwetse Latijn te kiezen?³² De door Hartman voorziene stoomcursus wereld-Latijn werd met andere woorden door een diepe ironie gekenmerkt: terwijl Hartman deze cursus als efficiënt middel beschouwde om het Latijn als moderne wereldtaal te behouden, sloeg hij juist hiermee het belangrijkste fundament weg waarop het 20^e-eeuwse Latijnsonderwijs gegrondvest was.

9 Een Latijnse schroevendraaier

Een tweede bezwaar dat van vele kanten tegen het herstel van het Latijn als wereldtaal werd ingebracht was dat het ouderwetse Latijnse vocabulaire ongeschikt zou zijn voor het uitdrukken van moderne ideeën, en in het bijzonder voor het aanduiden van moderne, technische begrippen

³¹ Hartman (1919a).

³² Deze redenatie verklaart tevens waarom menig voorvechter van het wereld-Latijn slechts een radicaal vereenvoudigde vorm van het klassieke Latijn als wereldtaal geschikt achtte. Het vrijwel geheel van verbuigings- en vervoegingsuitgangen ontdane *Latino sine flexione* (1903-1904) van de Italiaanse wiskundige Giuseppe Peano is hiervan het bekendste voorbeeld. Andere voorbeelden zijn de *Langue internationale néo-latine* van Élie Courtonne (1875), het *Nov Latin* van Daniele Rosa (1890), het *Novilatin* van Ernst Beermann (1895), het *Latinesce* van George J. Henderson (1901) en het *Reform-Latein* van Karl Fröhlich (1902). Voor een studie van deze kunstmatige vereenvoudigingen van het Latijn, zie Libert (2004).

en gebruiksvoorwerpen. Zo zou het woord ‘sigaar’, dat in alle moderne talen een plek had gekregen, in het Latijn moeizaam moeten worden omschreven als *herba nicotiana in cylindri formam redacta*.³³ Een ‘auto’ zou omslachtig moeten worden aangeduid als *machina, quae interno machinamento sua sponte movetur*. En om over het nationaalsocialisme te spreken zou men in het Latijn zoiets moeten zeggen als *imperiosum ac praepotens suae gentis amplificandae studium*.³⁴ Als alternatief voor dergelijke komisch aandoende perifrassen konden de woorden *sigarus*, *auto* en *nazismus* als nieuwvormen in de Latijnse taal worden opgenomen. Dit was echter een riskante onderneming, omdat deze taalvreemde woorden afbreuk deden aan het unieke, idiomatische karakter van de Latijnse taal: de *Latinitas*. Om het Latijn voor het moderne leven geschikt te maken moest daarom een middenweg worden gevonden tussen perifrastische absurditeiten en het met de normen van de Latiniteit vloekende ‘macaroni-Latijn’.³⁵ Om dit te bereiken spanden veel organisaties ter bevordering van het Latijn als moderne wereldtaal zich in bij de uitbreiding van het Latijnse vocabulaire de stijlnormen van de zogeheten ‘gouden’ en ‘zilveren’ Latiniteit (grofweg uit de periode tussen Cicero en Tacitus) zo veel mogelijk in acht te nemen.

Ook de Nederlandse pleitbezorgers van het Latijn als moderne wereldtaal lieten omtrent dit belangrijke thema van zich horen. Pieter Helbert Damsté was bekend om ‘zijn geliefkoosde stelling: dat men alles, zelfs de meest moderne onderwerpen in het Latijn kan behandelen, mits men genoeg Latijn kent.’³⁶ Om dit te illustreren koos Damsté voor zijn Latijnse gedichten vrijwel altijd moderne onderwerpen uit: de Boerenoorlog, de ondergang van de Titanic, de opkomst van de radio, en dergelijke. Bij het actualiseren van het Latijnse vocabulaire was de uitdaging de breedsprakigheid van omschrijvingen te vermijden en niettemin zo weinig mogelijk leenwoorden op te nemen. Conform dit principe suggereerde Damsté in zijn gedicht *Solatiolum*, een uitvoerige lofzang op de tabak, voor het on-Latijnse woord ‘sigarus’ het volgende alternatief:

33 Damsté (1905).

34 Beide laatste vormen zijn afkomstig uit het *Lexicon Eorum Vocabulorum Quae Difficilius Latine Redduntur* (1949) van de bekende Italiaanse kardinaal Antonio Bacci (1885-1971). Als Latinist van de Romeinse curie was Bacci tussen 1921 en 1969 verantwoordelijk voor de modernisering van het Vaticaanse Latijn. In 1969 werd hij opgevolgd door de Amerikaanse priester en Latinist Reginald Foster (1939-2020), die in december 2020 aan de gevolgen van Covid-19 overleed.

35 Met deze term werd verwezen naar het burleske genre van de ‘macaronische poëzie’, waarin verschillende talen doorengemengd zijn.

36 Damsté (1927: iii).

*At quis non doleat, redolens festuca 'sigarus'
 Nomine barbarico quod designatur ubique?
 Aptius ac magis ex vero 'convolvulus' audit.*

Wie zou het niet betreuren dat dit geurende stokje overal met de barbaarse naam 'sigaar' wordt aangeduid? Passender en meer naar waarheid zou dit stokje 'wikkeltje' heten.

(Damsté 1915: 33)

Door hetzelfde principe liet ook Jacob Hartman zich leiden bij het vinden van Latijnse benamingen voor moderne, technische begrippen. Daar moderne instrumenten vaak met een riem werden aangedreven, kon het Latijnse woord hiervoor (*lorum*) als basis dienen voor een stijlzuivere actualisering van het Latijnse vocabulaire: zo kon *lorum motorium* of *lorum principale* voor het technische begrip 'drijfriem' in gebruik worden genomen. Evenzo konden uit het Latijnse *rota*, 'rad', technische termen zoals *rota dentata* (tandrad) en *rota pectinata* (kamrad) worden afgeleid. Interessant is ook Hartmans Latijnse vertaling van het werkwoord 'schroeven'. 'Schroef' is in het klassiek Latijn *cochlea*, dat eigenlijk 'slakkenhuis' betekent, waarvan de punt ongeveer uitloopt als een schroef. Daarom kon *cochleare* voor het werkwoord 'schroeven' worden gebruikt. Een ingenieus alternatief was het reeds bestaande Latijnse werkwoord *vitire*, dat we als 'wijn planten' kennen, dat wil zeggen het in de grond planten van de *vitis*, 'wijnrank' of 'wingerd'. Daar een wingerd de vorm van een schroef of kurkentrekker heeft, kon *vitire* volgens Hartman ook prima als werkwoord 'schroeven' dienst doen. En zo kon het klassiek Latijnse *vititor*, 'wijnplanter', in de moderne wereld ook de betekenis van 'schroevendraaier' krijgen.³⁷

Conform hetzelfde principe boog ook Pieter-Jan Enk zich nog na de Tweede Wereldoorlog over de vraag hoe het moderne bankwezen kon worden gelatiniseerd. In zijn reeds eerder genoemde artikel in het Algemeen Handelsblad stelde hij voor de termen 'cheque', 'wissel' en 'traveller cheques' de volgende vertalingen voor: *litterae nummariae*, *syngrapha* en *perscriptiones viatoris*. Tevens achtte Enk het van groot belang dat voor elk van de moderne wetenschappen afzonderlijke Latijnse lexica zouden worden opgesteld. Alleen wanneer alle moderne wetenschapsgebieden systematisch zouden zijn gelatiniseerd, zou het Latijn ook in de tweede helft van de 20e eeuw de universele taal van de wetenschap kunnen blijven.³⁸

³⁷ Hartman (1919b).

³⁸ Enk (1956b).

10 Tegen het classicisme

Ondanks de ijver waarmee Hartman, Damsté en Enk zich toededen op een stijlzuivere actualisering van het Latijnse vocabulaire, was hun positie om twee redenen moeilijk houdbaar. Ten eerste stelden zij de Latijnse taal met hun ingenieuze nieuwvormen bloot aan eenzelfde subjectiviteit die zij in kunsttalen bekritiseerden. Woorden zoals *convolvulus* en *cochleare* waren weliswaar briljante, maar tevens subjectieve bedenksels, die als zodanig steeds weer door nieuwe vondsten konden worden beconcurrerd. Veel ernstiger was nog dat met de rigoureuze afwijzing van taalvreemde nieuwvormen de communicatieve helderheid in het geding kwam. On-Latijnse woorden zoals *sigarus*, *auto* of *nazismus* hadden als groot voordeel dat zij eenduidig en op het eerste gehoor begrijpelijk waren. Maar hoe zeker wist je dat je begrepen werd wanneer je in plaats daarvan over *convolvulus*, *automataria raeda* of *fascalium Hitlerianorumque dominatus* sprak?³⁹

Om deze redenen concludeerden sommige voorvechters van het wereld-Latijn dat de Latijnse taal haar aanspraak op klassieke stijlzuiverheid geheel en al moest opgeven. In reactie op het gerucht makende pleidooi van Harry Bolsius wees de onder het pseudoniem Jan Holland schrijvende filosoof en letterkundige Anne Johannes Vitringa (1827-1901) erop dat het Latijn slechts 'in werkelijkheid' wereldtaal geweest was in een historische periode waarin het zich van klassieke stijlnormen weinig had aangetrokken: de Late Middeleeuwen. 'De twaalfde, dertiende en veertiende eeuwen', schreef Holland, 'waren de bloeitijd van een modern Latijn, dat, zeer na aan het Italiaansch komend, door zijn dood-eenvoudigen zinsbouw en woordenschat inderdaad berekend was om de wereldtaal te zijn, waarin alles gezegd kon worden, en die ieder met weinig hoofdbreken kon verstaan en bezigen.' De toegankelijkheid van het Middeleeuwse Latijn was volgens Holland in het gedrang gekomen met het humanisme van de Renaissance en de vroegmoderne tijd, dat dweeptte met 'Cicero's kunstige opeenhooping van synoniemen, ... Livius' ingewikkelde zinsbouw, en Sallustius' en Tacitus' coquetteeren met gedwongenheid en gedrongenheid.' Wilde het Latijn ooit een bruikbare wereldtaal worden, dan moest het Latijn volgens Holland 'het lot ondergaan van alle moderne talen, waarin ... tal van woorden zijn ingevoerd of van betekenis gewijzigd, waarvan de schrijvers der zeventiende eeuw een rilling op 't lijf zouden hebben gekregen.' Het wereld-Latijn zou

39 Beide laatste vormen komen uit het door het Vaticaan uitgegeven *Lexicon Recentis Latinitatis* (1992).

moeten opleven, ‘noch uit het graf der Wytenbach’s [*sic*], noch zelfs uit dat der Cicero’s, maar veeleer uit het tijdvak der middeleeuwen.’⁴⁰

Hoewel Jan Hollands kritiek op een te ver doorgevoerd classicisme steekhoudend was en door menig voorvechter van het wereld-Latijn werd gedeeld, kende ook zijn positie een fundamentele zwakte: wanneer de ontwikkeling van de Latijnse taal niet langer door klassieke stijlnormen werd gereguleerd, zou het Latijn vroeg of laat aan een vergelijkbaar transformatieproces onderhevig worden waardoor in de loop van de Middeleeuwen uit het Latijn de Romaanse talen waren ontstaan. In de loop der tijd zouden in verschillende regio’s verschillende soorten Latijn tot ontwikkeling komen, die steeds minder met het klassieke Latijn gemeen zouden hebben. Met deze regionale versnippering zou op den duur niet alleen het voordeel van regionale en politieke neutraliteit komen te vervallen, maar ook een andere eigenschap verdwijnen die het Latijn een unieke voorrangspositie ten opzichte van zijn concurrenten gaf: de talige verbinding die het creëerde met een eeuwenoude literaire traditie. De belangrijkste voordelen van verkiezing van het Latijn als wereldtaal bleken, met andere woorden, alleen te kunnen worden gewaarborgd wanneer de binding van het Latijn aan een in de klassieke Latiniteit gewortelde, objectieve taalnorm gehandhaafd bleef.

Met hun bescherming van de Latinitas stonden Hartman, Damsté en Enk voor een vergelijkbare uitdaging als de humanisten van de Renaissance: het laatmiddeleeuwse Latijn had zich immers, juist doordat het springlevend was als wereldtaal, steeds verder van klassieke stijlnormen verwijderd. Zonder tegenkracht zou het dan ook aan een steeds verdergaand proces van interne desintegratie ten prooi zijn gevallen. Alleen door het middeleeuwse ‘potjeslatijn’ te heroriënteren op de klassieke fraseologie wist het Renaissance-humanisme het Latijn te behouden als de unieke wereldtaal die het was: als neutrale en objectieve *lingua franca*, die de mensheid tevens in communicatieve verbinding stelde met een eeuwenlange literaire traditie.

Deze classicistische herijking van het Latijn kon in de Renaissance goed werken doordat het aantal voor eigentijds gebruik benodigde nieuwe woorden en concepten in deze tijd nog relatief beperkt was. Aldus bleef ook het aantal on-klassieke, maar heldere termen die door meer omslachtige, klassieke frasen moest worden vervangen te overzien. In de geavanceerde, vroeg 20^e-eeuwse maatschappij echter was het aantal technologische, wetenschappelijke en andere specifiek-moderne begrippen en concepten tot ongekende hoogte gestegen: poogde men deze alle volgens klassieke

40 Holland (1893).

stijlnormen te latiniseren, dan kwam men, zoals bovengenoemde voorbeelden duidelijk maken, uit op een niet alleen zeer onhandzaam, maar ook slecht verstaanbaar Latijn. De voor het Latijn als *lingua franca* noodzakelijke binding aan klassieke stijlnormen bleek niet te verenigen met de radicale uitbreiding van het vocabulaire die voor het gebruik van het Latijn als moderne wereldtaal benodigd was.

11 *Mors immortalis*

Hoewel het vervliegen van de wereldtaaldroom voor menig Latijnliefhebber een bittere pil om te slikken was, kwam uit de gebleken ongeschiktheid van het Latijn voor de moderne handel, technologie en wetenschap toch ook een hoopgevend inzicht voort: voor alle mondelinge of schriftelijke communicatie die over algemeen-menselijke zaken ging, en die dus niet bovenmatig steunde op technologisch, natuurwetenschappelijk of ander specifiek-modern jargon, leek het klassieke Latijn zich in de 20^e eeuw in principe nog even goed te lenen als in de eeuwen daarvoor. Het conflict tussen praktische en literair-humanistische doelstellingen, dat de mislukking van het Latijnse wereldtaalproject veroorzaakt had, deed zich niet, of in veel mindere mate, voor zolang het Latijn gebruikt werd voor de *humaniora* in de eigenlijke zin van het woord. Conform dit inzicht stelden sommige voorvechters van het Latijn als moderne taal hun doelstellingen in de decennia na de Tweede Wereldoorlog bij. De in 1967 opgerichte *Academia Latinitati Fovendae* bijvoorbeeld, tot op heden de belangrijkste internationale organisatie ter bevordering van het actieve gebruik van het Latijn, beoogt het Latijn niet langer in te zetten als algemene wereld- of wetenschapstaal, maar voor ‘alle zaken die betrekking hebben op de menselijke beschaving in de Latijntalige traditie’ (*omnia quae spectant ad cultum civilem Latinum*). Ook het meest gerenommeerde Latijntalige tijdschrift, de sinds 1953 vanuit het Vaticaan verschijnende periodiek *Latinitas*, behandelt in zeer klassiek Latijn overwegend religieuze en literair-historische onderwerpen.

Hoeveel kans het Latijn maakt om ook in de 21^e eeuw als communicatiemedium behouden te blijven, hangt uiteraard vooral af van de hoeveelheid mensen die zich voor de verwerkelijking van dit doel zullen inzetten. Zoals dit artikel echter heeft laten zien, hangt de toekomst van het Latijn als communicatiemiddel eveneens af van de doelstellingen van de actieve Latijnbewegingen zelf. Het is een onmiskenbaar feit dat de grote meerderheid van instituties en tijdschriften die het actieve gebruik van het Latijn tot op heden propageren de boven bepleite beperking tot

de *humaniora* niet hebben doorgevoerd. Centraal staat daarentegen vaak nog altijd het problematische ideaal van de *viva Latinitas*: door het voortdurend updaten van het Latijnse vocabulaire, door het gebruik van het Latijn voor actualiteitenrubrieken, voor beschouwingen over exacte wetenschap en voor andere typisch moderne onderwerpen streeft de 'levend Latijn'-beweging er nog altijd naar de geschiktheid van het Latijn als levende en moderne taal te bewijzen.⁴¹ Met het mislukken van het Latijnse wereldtaalproject in het achterhoofd kunnen wij echter begrijpen dat dit streven naar een 'levende Latiniteit' niet vanzelfsprekend bijdraagt aan de toekomst van het Latijn in de 21^e eeuw. Het mislukte wereldtaalproject heeft immers uitgewezen dat, indien men het Latijn voor de moderne tijd wil behouden, men het niet zozeer als een 'levende' taal moet inzetten voor de volle bandbreedte van het moderne bestaan, maar het daarentegen moet reserveren voor algemeen-menselijke, en daarmee universele en tijdloze onderwerpen waarvoor het zijn geschiktheid sinds mensenheugenis had bewezen. Het mislukken van het Latijnse wereldtaalproject leerde met andere woorden een les die de geschiedenis van het Latijn al vaker geleerd had: dat niet het 'leven', maar juist de 'dood' van de Latijnse taal haar voor hedendaags gebruik in stand houdt. Precies dit paradoxale inzicht heeft ook de bekende Duitse Latinist Wilfried Stroh (geboren in 1938) uiteengezet in zijn wereldwijde bestseller *Latein ist tot, es lebe Latein!* (2007): juist *doordat* het Latijn sinds de tijd van Augustus niet meer wezenlijk veranderd, en in die zin 'gestorven' is, kon het door de eeuwen heen geschikt blijven als universeel instrument van menselijke communicatie.⁴² Wie zich bekommert om het actieve gebruik van de Latijnse taal in heden en toekomst doet er dan ook goed aan niet zozeer haar 'leven', maar juist haar *mors immortalis* voor ogen te houden. Voortleven kan het Latijn ook in onze tijd vooral wanneer het gebruikt wordt als wat het eeuwenlang geweest is: een tijdloze taal voor tijdloze onderwerpen.

41 Een goed voorbeeld is het in onze tijd wijdst verbreide Latijntalige tijdschrift, de vanuit Saarbrücken uitgegeven periodiek *Vox Latina*. Om de universele geschiktheid van het Latijn voor het moderne leven te bewijzen, investeert de *Vox Latina* veel in de ontwikkeling van neologismen en besteedt zij niet alleen aan de *humaniora*, maar ook aan de exacte wetenschappen veel aandacht. Als gevolg van deze oriëntatie is het gebezigde Latijn vaak weinig klassiek en staat soms zelfs merkbaar onder invloed van het Duits. Voor een vergelijkende studie van hedendaagse Latijntalige tijdschriften, zie Sacré (1988: 92-98) en (1994).

42 Stroh (2007: 111).

Bibliografie

- Anoniem. 1931. 'Het Latijn als hulptaal', *De Tijd. Godsdienstig-staatkundig dagblad*, zondag 15 februari, donderdag 9 april, zondag 19 april.
- Bijlsma, H. 1927. 'Wederinvoering van Latijn als wereldtaal', *De Nieuwe Eeuw. Weekblad voor Nederland*, donderdag 3 februari.
- Bloemendal, J. 2016. *Latijn. Cultuurgeschiedenis van een wereldtaal*, Amsterdam.
- Bolsius, H. 1893. 'De wetenschappelijke wereldtaal?', *Studiën op godsdienstig, wetenschappelijk en letterkundig gebied. Nieuwe reeks* 40, 390-395.
- Bolsius, H. 1894. 'Keuze eener wetenschappelijke wereldtaal?', *Studiën op godsdienstig, wetenschappelijk en letterkundig gebied. Nieuwe reeks* 41, 161-170.
- Capelle, J. en T. Quigley. 1953. 'Latin or Babel', *The Classical Journal* 49, 37-40.
- Damsté, P.H. 1905. 'Dood Latijn', *Nieuwe Rotterdamsche Courant, Feuilleton*, maandag 16 en dinsdag 17 januari.
- Damsté, P.H. 1915. *Carmina Latina*, Leiden.
- Damsté, P.H. 1927. *Carmina minora*, Leiden.
- Damsté, P.H. 1940. *Carmina minora. Fasciculus secundus*, Leiden.
- Enk, P.J. 1956a. 'Quae causa est, cur scientia linguae Latinae nostris temporibus vulgo tantopere imminuta sit quibusque modis augescere possit', in E. Aubanel (ed.), *Premier Congrès International pour le Latin Vivant: Avignon, 3-6 Septembre 1956*, Avignon, 116-117.
- Enk, P.J. 1956b. 'Het Latijn als internationale taal', *Algemeen Handelsblad*, zaterdag 13 oktober.
- Garvía, R. 2015. *Esperanto and its Rivals. The struggle for an international language*, Philadelphia.
- Hartman, J.J. 1919a. 'De eenheidstaal der geleerden', *Nieuwe Rotterdamsche Courant, Feuilleton*, zaterdag 2 augustus.
- Hartman, J.J. 1919b. 'Latijn: eenheidstaal der geleerden', *Nieuwe Rotterdamsche Courant, Feuilleton*, woensdag 10 september.
- Holland, J. 1893. 'Nogmaals: Latijn als wereldtaal', *De Tijd. Godsdienstig-staatkundig dagblad*, maandag 13 november.
- Hollman, P.J. 1892. *Quo Tendimus? Studium Historicum*, Alkmaar.
- Krukowska, S. 2017. *Łacina jako środek komunikowania treści związanych z osiągnięciami współczesnej myśli technicznej*, Warschau.
- Lamers, H. en B. Reitz-Joosse. 2018. 'Voor anker in drijfzand. De obelisk en de Codex van het Mussolini-Forum', *Lampas* 51, 375-392.
- Large, A. 1985. *The Artificial Language Movement*, Oxford en New York.
- Lather, R. 2013. 'Latein als Weltsprache im 20. Jahrhundert. Karl Fleschs *Ferocia Latina* (1942) und die Münchener *Societas Latina*', in S. Tilg en I. Walser (eds), *Der neulateinische Roman als Medium seiner Zeit*, Tübingen, 229-242.

- Leonhardt, J. 2009. *Latein. Geschichte einer Weltsprache*, München.
- Libert, A. 2004. *Artificial Descendants of Latin*, München.
- Meijer, W. 1919. 'Eenheidstaal', *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, donderdag 24 juli.
- Sacré, D. 1988. 'Le latin vivant. Les périodiques latins', *Les Études Classiques* 56, 91-104.
- Sacré, D. 1994. 'Zeitschriften in lateinischer Sprache', *Der altsprachliche Unterricht* 37:5, 72-75.
- Stroh, W. 2001. 'Lebendiges Latein', *Der Neue Pauly* 15.1, 92-99.
- Stroh, W. 2007. *Latein ist tot, es lebe Latein! Kleine Geschichte einer grossen Sprache*, Berlin.
- Thomas, P. 1904. *Bloemlezing uit Latijnsche Prozaschrijvers van de Middeleeuwen en den nieuweren Tijd. Voor Nederland bewerkt en met stukken van Nederlandsche Latinisten uitgebreid door E. Bessem*, Utrecht.
- Waquet, F. 2001. *Latin or the Empire of a Sign. From the sixteenth to the twentieth centuries*, Londen en New York.

Over de auteur

Bas van Bommel is universitair docent Grieks en Latijn aan de Universiteit Utrecht en Fellow of Literature and Classics aan het University College Utrecht. Zijn onderzoek richt zich op de geschiedenis van de klassieke studiën aan gymnasium en universiteit. Zijn meest recente publicatie is: 'Van humanisme tot nazisme. De casus Frederik Jzn. Muller (1883-1944)', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 134.1 (2021).